

KOPPÁNY TIBOR

Batthyány I. Ádám építkezései. 1629–1659*

A magyarországi művészettörténet késő reneszánszsal és korai barokkal foglalkozó irodalma az Eszterházyak és a Nádasdyak mellett harmadikként a Batthyányakat sorolja a Dunántúl 17. századi ismert művészetpártolói közé. A század közepén élt I. Ádám személyéhez az eddig ismert adatok alapján németújvári, rohonci, szalonaki építkezések fűződnek. Ezeken stájer és olasz mesterek: kőművesek, kőfaragók, fa- és kőszobrászok, festők működtek, a tervrajzok nagyobb részét pedig a későbbi bécsi császári építész, Filiberto Lucchese készítette.¹ Batthyány I. Ádám művészetpártoló tevékenységét azonban nemcsak a művészettörténet, hanem az irodalomtörténetírás is számon tartja. Építkezéseiről és az irodalommal való kapcsolatairól, az általa foglalkoztatott vagy támogatott művészekről, írókról a megjelent feldolgozásokból, főleg azonban a Batthyány család levéltárának közöletlen anyagából bőséges forrásanyag maradt fenn, amelynek alapján mecénási tevékenysége felvázolható.²

A késő reneszánsz és a kora barokk, tehát két nagy stíluskorszak határán építtető Batthyány I. Ádám 1609-ben született és életének ötvenedik évében, 1659-ben hunyt el. Gyermekkoráról, neveltetéséről, tanultságáról csak közvetett tudósítás maradt. Apja, Batthyány II. Ferenc a század első negyedében a dunántúli közelet egyik főszereplője, királyi főlovászmester, dunántúli főkapitány, humanista műveltségű, Itáliát megjárt főúr, irodalom- és művészetpártoló, jelentős építtető. Anyja a

*A tanulmány a Művészettörténeti Kézikönyv barokk munkacsoportjának 1982. október 28-án tartott ülésén elhangzott előadás bővített és jegyzetekkel ellátott változata.

¹*Balogh, 1970.*, 217, 221.; *Garas, 1970.* 262–263.; *Aggházy, 1959.*, 174, 176, 192, 201, 205, 223, 245, 263, 287, 300, 326–327.; *Garas, 1953.*, 72–73, 85, 97, 136–137.; *Garas, 1975.* 211–219.; *Galavics, 1973.*, 84–85. 88–89. – Az osztrák művészettörténetírásban: ÖK. XL. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberwart. Wien, 1974., 68.

²A magyarországi művészet újkori mecénásainak művészettörténeti, különösképpen pedig építészettörténeti feldolgozása sajnálatos módon rendkívül hiányos. A 17. század eddig egyetlen megírt mecénása Nádasdy Ferenc országbíró (*Rózsa György: Nádasdy Ferenc és a művészet. Művészettörténeti Értesítő* XIX. 1970. 185–202. és *uő: Magyar történetábrázolás a 17. században.* Bp. 1973.) – Batthyány I. Ádámnak az irodalommal való kapcsolatáról *Klaniczay, 1961.*, 411.; *Klaniczay, 1964.*, 2., 101, 217–218.; *Jenei Ferenc: Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány levéltárából.* ItK 1960., 687–692.; *uő: Ferenczffy Lőrinc nyomdájának történetéhez.* Magyar Könyvszemle 1961., 297–308.; *Holl Béla: Ferenczffy Lőrinc.* Bp. 1980., 149–152. – Az egyik legkorábbi levéltárrendezőként számon tartott Batthyány I. Ádám (*Iványi Béla: Batthyány Ádám, a levéltárrendező.* Levéltári Közlemények, 1945., 290–309.), aki iratait saját kezűleg rakta évenként kötegekbe, minden kiküldött levelet és utasítást, illetve azok másolatát, feljegyzést, gazdasági, pénzügyi kimutatást és elszámolást, beérkező levelet, jelentést elrakott, és azok rendezésére a ferences Litomericzy László személyében az 1650-es évek elején külön levéltárost tartott, olyan bőséges levéltári forrásanyagot hagyott hátra, hogy személyes, politikai, katonai és gazdasági iratai nyomán – amelyek már eddig is számos történettudományi feldolgozás alapjait szolgálták – nemcsak életrajza, pályafutása, műveltsége és az irodalommal való kapcsolata rajzolható meg, hanem művészetpártoló és azon belül építtető tevékenysége, annak gazdasági, társadalmi és műveltségi hátterével együtt.

Magyarországon is birtokos cseh Lobkovitz-Poppel család tagja, aki a Batthyányak már addig is tekintélyes birtokait hozomány és örökségként további várakkal, kastélyokkal és az ezekhez tartozó uradalmakkal növelte, férjéhez hasonlóan sokat építtető, művelt nagyszony. Országosan ismert udvartartásuk a késő reneszánsz protestáns főúri udvari kultúra egyik fellegvára volt. Az ebben nevelkedő I. Ádám műveltsége a szülők udvara által képviselt késői humanizmus ismerete alapján rekonstruálható. Tizennégy éves volt, amikor apja meghalt, talán ennek tudható, hogy külföldön nem járt. Anyanyelvén kívül csak németül tudott, latinul még felnőtt korában is csak hiányosan. Anyja és protestáns prédikátor nevelői jóvoltából irodalmi műveltségre tett szert, tizennyolc éves korában szellemes verses levélben köszöntötte édesanyját.³

Az 1620-as évek vége felé özvegy anyja biztatására Illésházy Gáspár lányát jegyezte el. Ezekben az években Fraknón, Kismartonon, Pozsonyon és Nagyszombaton keresztül gyakran utazott Illésházyék felvidéki váraiba. Útjai során kötött szorosabb ismeretséget az özvegy anyját és őt magát is mindenben pártoló Eszterházy Miklós nádorral, Pázmány Péterrel és Pálffy Pál kamarai elnökkel. Az utóbbihoz annak haláláig tartó barátság fűzte. A velük bontakozó kapcsolat hatására 1630-ban katolizált.

Magas rangú pártfogói segítségével még 1630 körül Bécsbe került, ahol királyi kamarás lett és grófi rangot kapott. Ugyanebben az évben nevezte ki II. Ferdinánd király alsó-magyarországi, vagyis a Kanizsával szemben fekvő végvárok generálisává, amely mellé megkapta a dunántúli főkapitányságot is. Három év múlva királyi tanácsos, végül 1640-ben királyi főasztalnok lett. Az udvarban ismerkedett meg Eleonóra császárné udvarhölgyével, Aurora Katarina Formantinivel, akivel a Burg kápolnájában és az uralkodópár jelenlétében 1633-ban kötött házasságot.⁴

Eszterházy nádor közvetítésével először 1629-ben kötött birtokszerződést családjával, amelyet 1632-ben, majd 1636-ban újabb követett. Házasságkötése után költözött haza németújvári-várába, saját kezébe véve uradalmi és a Dunántúl török elleni katonai védelmének irányítását. Az előző érdekében nagy energiával szervezte újjá a Batthyány birtokok gazdálkodását, és azok tisztikarát nagyrészt új emberekkel cserélte ki, szigorú rendet, fejlett írásbeliséget vezetett be. Három évtizedes birtoklástörténete kiváló gazdaságsszervező, a korabeli nagybirtokosságnál szélesebb látókörű, birtokait gyarapító, ügyesen gazdálkodó voltát bizonyítja.⁵

Katonai szempontból családja törökverő hagyományait folytatta, ebben gyermekkori barátja, a költő Zrínyi Miklós volt társa. Vele való kapcsolatát Zrínyi elismerő sorai jellemzik: „... nincz ez uilagon magyar, az kinek örömesben szolgálnék, mint kegyelmednek.” A pályáját kezdetben támogató Eszterházy Miklós, később pedig Pálffy Pál és Zrínyi, de valószínűleg saját tisztánlátó tájékozottságának hatására, bár feltétlen királypárti, soha nem volt feltétel nélküli aulikus. Saját kezdeményezésű törökellenes akciói miatt gyakran került ellentétbe a névleges békét mindenáron tartani

³ A Batthyány I. Ádám ifjúkorára és családjára vonatkozó legfontosabb irodalom: *Takáts, 1917*. Batthyány II. Ferenc és felesége, Poppel Éva műveltségére és irodalmi kapcsolataira *Takáts* i. m. mellett *Eckhardt Sándor*: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. 159–160.; *Klaniczay, 1964*. 1., 23–26.; és *uő, 1964*. 2. – Építkezéseikre a családi levéltárnak itt alkalom és hely hiányában nem közölhető bőséges anyaga nyújt felvilágosítást. – A főúri udvari kultúrára *Klaniczay, 1961*, 404–417. és *uő*: A reneszánsz udvari kultúra Magyarországon. A múlt nagy korszakai. Bp. 1973., 192–211. – Batthyány I. Ádám nyelvtudására Iványi Bélának az előző jegyzetben i. m.; verses levele: Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század) Bp. 1981., 558–559. – Fraknoi Vilmosnak Pázmány Péterrel írott életrajzában olvasható, hogy az érsek 1932-ben Rómába utazva magával vitte Batthyány grófot, ezt azonban Iványi Béla okleveles adatok alapján cáfolta (*Iványi, 1943*. 1., 19.).

⁴ Illésházy Katával való jegyességére és katolizálására *Takáts, 1917*, 123–124.; *Iványi, 1943*. 1., 8–9.; *Arnold Magyar*: Güssing. Graz, 1976., 138–147.; a családi birtokegyezségekre és pályafutására *Takáts, 1917*, 127. és *Zimányi, 1968*, 22.; házasságára uott és *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek a gróf Pálffy család okmánytárához. Bp. 1910., 94. Első felesége 1653-ban meghalt. 1655-ben újból nősült, második felesége Wittmann Katalin volt (OL. Bcs. lt. Majoratus, Lad. 35. no. 36/b. és no. 39.)

⁵ *Zimányi, 1968*, 22.

I. kép. Batthyány I. Ádám arcképe, Elias Widemann 1652. évi metszete

akaró Haditanáccsal és így a bécsi udvarral. Az 1640-es években Pálffy ellenzéki körének, az 50-es években pedig a Zrínyi vezette és Erdéllyel kapcsolatot tartó pártnak volt egyik támasza.⁶

A pályáját elindító, magas tisztségeket viselő pártfogói, majd később barátai már az új, a barokk műveltség úttörői voltak. Ebbe a körbe azonban nemcsak ők vezették be, hanem házassága, rokoni és társadalmi köre, a bécsi udvarral tartott kapcsolata, nem utolsósorban pedig az ellenreformációhoz való csatlakozása sorolta. 1630 után elűzte a birtokain élő protestáns prédikátorokat, helyükbe ferences szerzeteseket telepített Németújvárra, és teljes hatalmával támogatta azok térítő munkáját. Irodalompártoló tevékenysége is inkább e téren nyilatkozott meg.⁷

1629-től ismert építkezései kezdetben az anyja által a németújvári várban és a rohonci kastélyban folytatott munkák befejezésére irányult. Nagyobb és új építkezésekbe csak 1635 után kezdett, amikor az örökölt birtokok gazdálkodásának és tisztikarának újjászervezését befejezettek lehet tekinteni. Az 1630-as évek második felétől azután haláláig folyton és állandóan építtetett. Átépíttette, bővítette várait és kastélyait, és ezekben barokk udvartartást alakított ki többszáz főnyi személyzettel. Ebben az udvartartásban a dunántúli közép- és kisnemesség színe-java, jezsuita

⁶ A Zrínyi idézet: *Iványi, 1943. 2., 229.;* politikai pártállására uott 299., 311–312.; *Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Magyar Historia. Bp. 1975., 46. és Klaniczay, 1964. 1. 366–369.*

⁷ Protestánsüldözésére *Takáts, 1917., 125–126.; Arnold Magyar i. m. 137–140.;* a ferencesek betelepítésére uott és *Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1922., 212–213. Irodalompártoló tevékenységéről a 2. jegyzetben felsorolt források szólnak.*

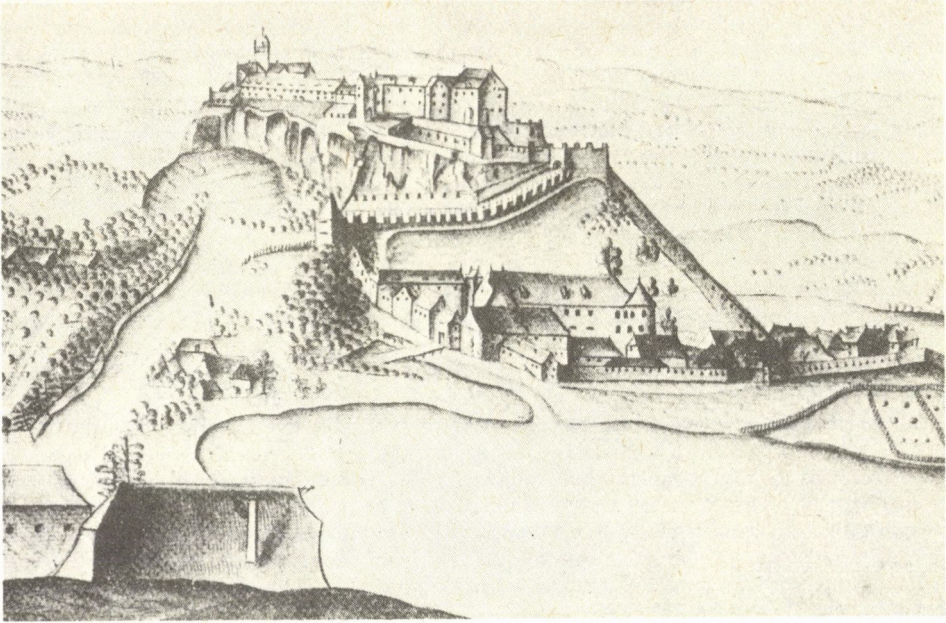
és ferences udvari papság, újkeresztény orvos, kertész és mesteremberek sora, az udvari zenekar, kamarások, inasok, csatlósok, lovászok, étekgóók, kocsisok és szakácsok serege egyaránt megtalálható volt.⁸

Újjáépített és átalakított váraiban, kastélyaiban az ősoktól maradt könyvtárat és képtárat tovább bővítette. Grácban és Bécsben vásárolt könyveket és festetett képeket, németalföldi kárpitokat és török szőnyegeket gyűjtött, bécsi ónművest, bécsi és augsburgi ötvöst foglalkoztatott. A várak és kastélyok leltárai gazdag berendezésről tanúskodnak.⁹

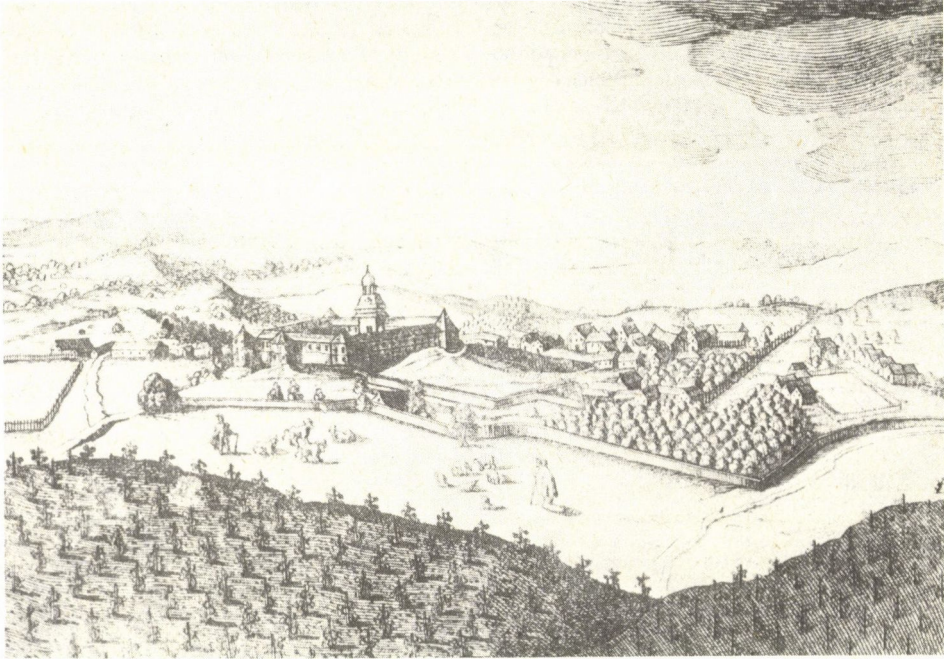
Építtető, könyveket nyomtattató, könyvtárat és képtárat fejlesztő, műgyűjtő, tehát mecénási munkájához az anyagi alapot főként az a kilenc uradalomból álló nagybirtok biztosította, amelyhez öt középkori eredetű vár és kilenc kastély tartozott. Ezek között Németújvár és Szalonak vára apai, Dobra anyai öröksége volt, Borostyánkő és Szentgrótot ő maga vásárolta. Kastélyai közül Csákány, Kőrmend, Rohonc és Torony volt az apai ágon örökölt, Muraszombatot és Rakicsánt anyja hozta a családba, aki Gyimótfalván építtetett új kastélyt, s végül a pinkafőit a borostyánkői uradalommal

⁸ 1629 és 1635 között a németújvári, rohongi, szalonaki tisztartóknak küldött utasítások, illetve azok jelentései tudósítanak kisebb építkezésekről, amelyeken ugyanazok a mesterek dolgoztak, akiket ezt megelőzően anyja foglalkoztatott, főleg a szomszédos stájer vidékekről, l. *Mária G. Aggházy: Steierische Beziehungen der ungerländischen Barockkunst. Acta Historiae Artium.* Tom. XIII. 1967., 313–352. – Az örökölt birtokok átszervezésére Zimányi, 1968., 22.; udvartartására *Zimányi Vera: Majorsági gazdálkodás a Rohonc-szalonaki társadalomban a XVII. század derekán. Agrártörténeti Szemle,* 1962. 1–2., 37.; *Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon.* Bp. 1981., 13–18.; *Takáts Sándor: Régi magyar nagyasszonyok.* Bp. 1982., 13.; az uradalmi tisztségviselők levéltását jól tükrözi a családi levéltár egy „Instrukciók-Memorialék” című kötete (OL. Bcs. lt. P. 1322. 35. cs.), amelyből nyomon követhető, hogy 1638-ig jóformán minden uradalma élére új embert állított. – Az udvartartásában lévő, név szerint felsorolt nemesekre uott 26. cs. Tisztartókkal való levelezés, 1609–1676. f. 240–247. és P. 1334. Vegyes számadások 17. cs. számozatlan iratok 1650-ből és 1651-ből. – Udvari papjaira *Takáts, 1917.*, 126. és *Jenei Ferenc: Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány levéltárból.* ItK 1960., 687.; az újkeresztény orvosra *Takáts Sándor: Rajzok a török világból.* III. Bp. 1917., 132.; az újkeresztényekre vagy habánokra Katona Imrénének a Vasi Szemle 1966., 1967., 1969., 1973. és 1974. évfolyamában, valamint a Savaria 1963., 1964., 1965., 1971–72., 1973–74. évi számaiban közzétett cikkei és tanulmányai; az udvartartás létszámára és személyzetére *Zimányi, 1968.*, 44–45.

⁹ A könyvtárra *Arnold Magyar: i. m.* 118–120. és *Borsa Gedeon: Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron.* Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. Szeged, 1978., 289–292., valamint Németújvár várának leltárai: OL. Bcs. lt. P. 1322. 112. cs. – A képtárra *Garas, 1953.*, 83–85. és egyben Friedrich Stoll bécsi császári festővel való kapcsolatáról is, továbbá *Rózsa György: Magyar történet-ábrázolás a 17. században.* Bp. 1973., 69–70. és *Galavics Géza: Hagyomány és aktualitás a magyarországi művészetben XVII. század. Magyarországi reneszánsz és barokk.* Bp. 1975., 240–243.; képek vásárlására két 1637-ből származó számadástétel: „Hogi az fiamat leiratam attam ellöre rea fl. 3.” és „12 eöregh képért, az eő folsegek kepei attam ertek taller 380”, valamint egy 1650-ből, amely szerint 40 új képet vásárolt, mindhárom: *Iványi, MKCs.* 1642–1643-ban a bécsi Johann Ledentu festőtől vásárolt képeket, miután vele az előző években 100 tallérért 70 magyar végvár rajzát készítette el: *Garas, 1953.*, 137., *Művészeti Lexikon* III. Bp. 1967., 42. és *Iványi, MKCs.* – A flamand kárpitokra 1630-ból: OMF Könyvtár, Kapossy János hagyatékának cédulái közt a Batthyány levéltár elpusztult számadásából származó adat; 1637–1638; *Iványi, MKCs.*; 1646–1647: OL. Bcs. lt. Miss. 34220, 34300, 34306, 34319–324.; 1649–1650 és egyben a perzsa és török szőnyegekre is *Iványi, MKCs.* – A bécsi Zacharias Laufer ónműves: OL. Bcs. lt. P. 1322., 122. cs. f. 15.; Johannes Ott ónműves: OL. Bcs. lt. Miss. 84 729–734.; *Hans Georg Enczensperger* bécsi ötvös; *Iványi, MKCs.*; az augsburgi ötvös, aki a Nádasdy Ferenc által foglalkoztatott Abraham Drenwettel azonosítható: OL. Bcs. lt. Miss. 32360, 32364, 32450, 32454, 32460, 32580. – A leltárak: OL. Bcs. lt. P. 1322., 111–112. cs.

2. kép. Nemetújvár vára. Johann Ledentu rajza az 1630-as évekből

3. kép. A rohonci kastély, Lukás Schnitzer 1662. évi metszete

vásárolta, a szentelekit pedig ő maga építtette.¹⁰ A nagybirtok jövedelmén kívül további jövedelemforrást biztosított számára a gabonával, borral való kereskedés, főleg pedig a marhakereskedelem, a török rabok tetemes váltságdíjai, nem utolsósorban pedig azok a bonyolult birtoktranzakciók, amelyek során egyes uradalmait, birtokrészeit, falvait adta időnként zálogba, majd részben visszaváltotta, sőt új birtokokat is vásárolt. Emellett, ha nem is nagy mennyiségben, építőanyagot, téglát, cserepet, gerendát gyártatott, üveghutát és vashámort működtetett, és ezek termékeit piacra küldte, vagy bér munkát vállaltatott velük, akárcsak fűrészmalmuaival. Bevételi forrásai közé tartozott katonai rangjával járó fizetése is, amellyel azonban rendszerint hosszú évekig tartozott neki a Haditanács, sőt nagyon sokszor előlegeznie kellett a parancsnoksága alá tartozó végvárok őrségének zsoldját.¹¹

Batthyány I. Ádám felsorolt várait, kastélyait – ahogy azt a fennmaradt leltárak bizonyítják – anyjától jó állapotban és felszerelve vette át. A családi levéltár adatai szerint a szülők, Batthyány II. Ferenc és Poppel Éva a század első évtizedeiben újították meg németújvári várukat és a rohonci kastélyt, a megkezdett munkát mindkét helyen már I. Ádám fejeztette be 1629 és 1633 között.¹² 1635 körül mégis mindkét építményt átépíttette, de alakíttatta, bővítette, szépíttette a töbit is. Építkezéseinek indoka nem lehetett tehát a családi rezidenciák elhanyagolt állapota, az csakis abban az izlésváltozásban kereshető, amely az ifjú I. Ádámban az 1620-as évek végén és az 1630-as évek elején végbement. Az otthoni puritán protestáns környezetből kikerülve Eszterházy nádor, Pázmány érsek és Pálffy Pál pozsonyi környezetében, majd ezt követően Bécsben II. Ferdinánd udvarában addig ismeretlen új világ, a barokk tárult szeme elé.¹³ Az ennek hatására bekövetkezett vallási és politikai pártállása, társadalmi helyzete, nem utolsósorban pedig házassága az addigi családi szellemmel való gyökeres szakítást kívánta és egyben az új életformához való gyors felzárkózást. Mindebbe nemcsak a katolizálás és a megváltozott módon való politizálás tartozott bele, hanem a barokk gondolkodásmódjának és divatjának átvétele, a barokk udvar és az ahhoz méltó építészeti környezet megteremtése is.¹⁴

A barokk életforma a 17. századi nagybirtokos számára elsősorban lakóhelyének, mindennapi élete közvetlen környezetének módosítását tette szükségessé. Batthyány I. Ádám is ezt művelte, amikor Eszterházy nádorhoz, Pázmányhoz, Pálffyhoz hasonlóan családi otthonait építtette át elsősorban, pártfogói és példaképei mintájára azonban ő sem feledkezett meg a korában kötelező templomépítésekéről: átépíttette a németújvári vár és a rohonci várkastély kápolnáit, Németújváron újjáépíttette a ferencesek számára a korábbi kolostort és annak templomát, Rohoncra új plébániatemplomot terveztetett, újjáépíttette a körmendi templomot, s mindezekben kívül valószínűleg birtokain még többet is, amelyekről azonban nem rendelkezünk adatokkal.

A várak, kastélyok, templomok mellett az egyes uradalmakban a meglévő korábbi és az újonnan szervezett majorságokban sorra épültek a gazdasági épületek: az istállók, pajták, színek, magtárak, cselédházak, valamint az ipari jellegű építmények: a malmok, téglavetők és égetők, mészégetők, vashámorok, üveghuták, deszkametszők, posztókállók, meg az építkezések szervezése szempontjából fontos műhelyek, az uradalmi asztalos, lakatos, kovács, pintér, kötélverő és gerencsér

¹⁰ A családi birtokokra *Zimányi, 1962.*, 5-6., 10–21.

¹¹ A Batthyány nagybirtok gazdálkodására *Zimányi, 1968.*, 22., 48–51., katonai jövedelmére *Varga J. János* i. m. 37. Az uradalmak által készített építőanyagok értékesítésére a 44. jegyzetben felsorolt források.

¹² A várak, kastélyok jó állapotára, Batthyány I. Ádám szüleinek gazdálkodására *Takáts, 1917.*, 89.

¹³ Eszterházy Miklós barokk udvarára *Csapody Csaba: Eszterházy Miklós.* Bp. 1942., 141–154.; Eszterházy, Pálffy és Pázmány építkezéseire: *Garas, 1970.*, 260–262.

¹⁴ *Benda Kálmán: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle, 1970/3., 404–427. és uő: A késő reneszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői. Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Szeged, 1978., 91 skv.; Klaniczay, 1964. II. 154–155.; Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982., 51–53.*

4. kép. Szalonak vára. Metszet a Vasárnapi Újság 1859. évfolyamából

munkahelyei. Az utóbbiakban részben jobbágyiparosok, főként azonban a szomszédos osztrák területekről szerződtetett mesterek és újkeresztény habánok dolgoztak.¹⁵

A Batthyány I. Ádám által végeztetett építkezések közé sorolhatók a generálissága alá tartozó végvárakban végzett erősítési munkák, elsősorban is azok, amelyeket a saját birtokában levőkön, Csákányon, Körmenten, Őrszentpéteren végeztetett, de ezeken kívül Egerszeg, Kányavár, Kapornak, Lenti, Egervár, Zalavár, Kiskomár, Szentgrót, Pölöske várainak erősítése, Körmenten, Kiskomárban és Lentiben a német őrségek számára kaszárnyák emelése.¹⁶

A saját rezidenciák, a kegyurasága alá tartozó templomok és a katonai parancsnoksága körében levő végvárak építtetése mellett adatok szólnak arról, hogy pénzzel támogatta a győri jezsui-

¹⁵ A németújvári kolostorra *Karácsonyi János* és *Arnold Magyar* i. h., a rohonci templomra ÖK. XL., 377–381. és *Kászonyi Andrásné*: Bartolomeo Torre, a győri jezsuita kollégium építőmestere. Arrabona 5. 1963., 231., a körmentdi templomra *Aggházy*, 1959., 150. – A gazdasági épületekre többek között: OL. Bcs. lt. Miss. 21917. Jobbágy Dániel 1649-ben kelt levele Batthyányhoz: „Az kűmives Karli mennyit kívánjon az Major építésétül, ugymint harmincz lóra valo istallot, harmincz hat ökörre s negyven tehenre, a apro marhara, item Juhok aklat, cselédeknek valo hazat, kamarat, konyhat, pitvart, teyes hazat, szekérszint, item föl hazat és kamarat hogy csináljon fundamentumbol...” Ugyanennek a rohonci majornak 1656-ból való elszámolásában az utóbbi évekre 480 forint jár az építőmesterek: uott. P. 1322., 122. cs. F. 20. – 1655-ben a németújvári uradalom sáfárjainak levelében: „A mi az Mayorbéli, és más Heleken léveő Épületeket illeti, hagi azokat megh nem csináltattyük, és megh nem feöddetünkis, az atul vagion, hogy az Malmokon esztendő által sok munka vagyon, s mostanában az Uyvárj Mayort és az Pajtatis uyonna épéték...” Uott P. 1322., 26. cs. f. 415–416.

¹⁶ Csákányra *Koppány Tibor*: A csákánydorozslói Batthyány-kastély. Műemlékvédelem, 1971., 56–63., Körmentre *Iványi*, 1943. 2. és *Koppány Tibor*: A körmentdi kastély átépítése a 17.

íták kollégiumának építését, valamint az ausztriai Mariazell búcsújáró templomába kerülő barokk berendezés készítését.¹⁷

A családi levéltár építési iratai, Batthyány I. Ádám széles körű levelezése, az udvari tisztviselők és a tisztartók jelentései, a számadások, a gazdasági és pénzügyi iratok, az összeírások és leltárak az egyes építkezések helyéről, idejéről és menetéről, sőt az azokon dolgozó művészek és mesterek személyéről is beszámolnak. Mindezek szervesen egészítik ki az eddig közzétett anyagot, és lehetővé teszik Batthyány I. Ádám építkezéseinek rekonstruálását.

1629 után Németújvár várában és a rohonci kastélyon folyt a munka, mindkét helyre téglát és gerendát szállítottak nagy mennyiségben, a levelezés ácsokat, kőműveseket, kőfaragókat említ név nélkül. 1632-ben a németújvári vár tornyán a valószínűleg radkersburgi Hoslinger és Gerome ácsok dolgoztak, 1633-ban pedig a kápolnát javították, erkélyt építettek, cserepeztek, 1635-ben lépcsőt és kemencéket készítettek. Rohoncon 1635-ben kezdtek közelebről meg nem nevezett építkezésbe. Valószínű, hogy mindezek Batthyány családjának Bécsből való hazaköltözésével függtek össze, mert kályhákat is raktak, ablakokat üvegeztek, ablakra való fatáblákat javítottak mindkét helyen.¹⁸ Az új földesúr birtoklásának első öt évében folytatott építkezések tehát csupán a szükséges karbantartást, a megkezdett munkák befejezését, az új család részére a kényelmes otthon biztosítását jelentették.

A nagyobb szabású építési munka egy 1636. április 25-én és egy május 10-én kötött szerződés nyomán indult meg. Ezekben Batthyány a magyarországi építészettörténetében eddig ismeretlen Giovanni Battista Orsolini bécsi építőmesterrel kötött megállapodást a németújvári vár és a rohonci kastély átépítésére, valamint a Németújvárhoz közeli Szenteleken új kastély építésére.¹⁹

A Németújvárral kapcsolatos szerződés korabeli magyar fordítása szerint Batthyány a belső várban kívánt több épületrészt átépíttetni, többek közt a nagytermet egy lépcsőházzal, egy csigalépcsőt, a konyha fölé egy boltos szobát és a kápolna fölé új emeletet. „Az öreg Palotában kevéntatik Padlás olly, hogy képekkel legyen ékesítve io mogyával. . .” A képek festésére a következő év elején, 1637. január 4-én szerződött az ugyancsak bécsi Christian Knerrel, akinek kilenc, stukkókeretbe foglalható festményt kellett készítenie vászonra.²⁰ Az építőmester szerződésének német nyelvű változatában esik szó a modellről, amelynek nyomán a munka készül. Orsolini 1637. február 3-án Batthyány anyjával, Poppel Évával szerződött Dobra várának átépítésére, és ebben öt

század közepén. *Ars Hungarica* 1982/2., 227–234. Őrszentpéterre, az ottani téglavetőkre: OL. Bcs. lt. P. 1322., 26. cs. f. 181–182.; Egerszeg 1656-ban épül: uott P. 1315., 2. cs. 1656. f. 21.; Egervár 1640-ben: uott 1640. f. 12. és *Degré Alajos, Gergelyffy András, Valter Ilona: Az egervári vár története.* Zalaegerszeg, 1965. Lenti Körmenddel együtt 1653-ban: *Iványi, 1942.*, 150–151.; Kiskomárom ugyanekkor: OL. Bcs. lt. P. 1315. 2. cs. 1653. f. 34.; a három német kaszárnya építéséről uott f. 87.

¹⁷ A győri jezsuitákra: OL. Bcs. lt. Miss. 32558., Marizellre *Iványi, MKCs*.

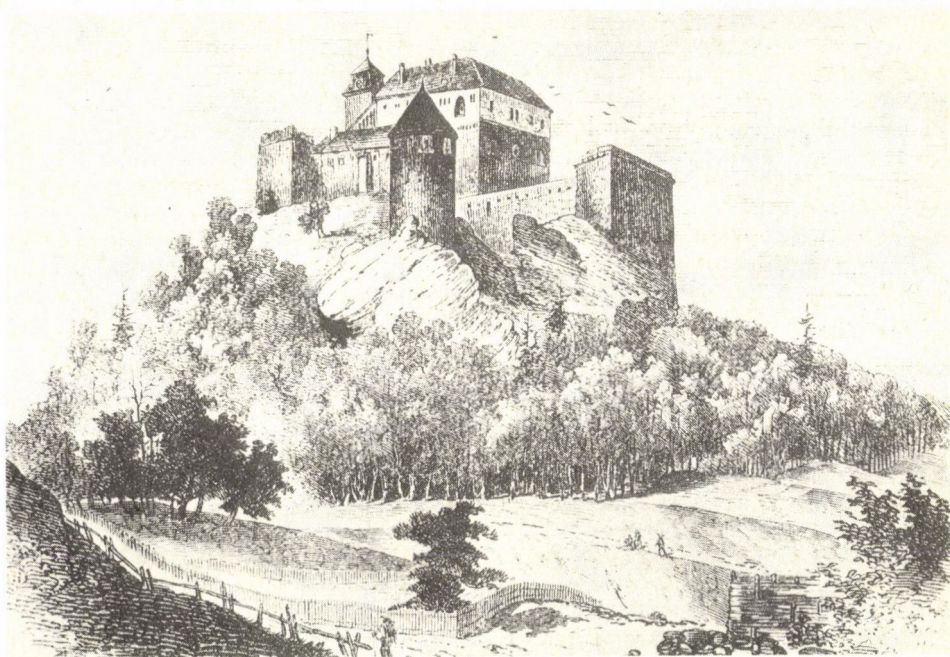
¹⁸ Az 1629–1632-es kisebb németújvári építkezésekre Farkas János helybeli tisztartó jelentései: OL. Bcs. lt. Miss. 13503–13505.; a két ácsra uott. 13506. Az 1633-as javítási munkákra uott 13529, 13620.; 1635-re uott 34491. – Rohoncra uott 14960 és P. 1322. 35. cs. f. 217–219.

¹⁹ A szerződésekről egy elpusztult iratköteg tartalomjegyzéke maradt fenn „Memoriale” címmel: OL. Bcs. lt. P. 1322., 122. cs. f. 13., ennek a Németújvárra és Rohoncra szóló része: „Anno 1636. die 25. Aprilis, Johann Batiszta Orszállal a'mint végeztünk az Szent Eleki Kastélylynak megh épétese felől . . . Anno eadem, die 10. May, Ezen Johann Batiszta Orszállal valo Végezésünk az Uyvári Várunk renovállása feölleöl . . . Anno 1636. die 10. May, Paumászter Johan Batiszta Orszal Conventioia . . .” – A Németújvárra vonatkozó szerződés német és magyar nyelvű, évszám nélküli példánya: OL. Bcs. lt. P. 1322., 122. cs. számozatlan. – A Rohoncon 1637-ben dolgozó Johan Baptist Baumeistert az osztrák műemléki topográfia is említi (ÖK. XL., 400), de személyét a keresztnév alapján nem tudja egyeztetni. A Batthyány-iratokban Orsal, Orszall néven emlegetett mester a Bécsben dolgozó és 1641 előtt meghalt Johann Baptist Orsi, Urtzi, Ursini, Orsini, Orsolini néven ismert kőművesmesterrel azonosítható (*Thieme-Becker XXVI.*, 59–60. és *Hajdecki*, 261.).

²⁰ Christian Kner szerződését ugyanaz a „Memoriale” örökölte meg: „Anno 1637. die 4. Januarij, Bécsi Képiro Krisztian Kerly Conventioja az himes Palotáruul valo, melly Uyvárott vagion”. Maga a szerződés elpusztult, csak regesztája ismert (*Iványi, MKCs*).

5. kép. Borostyánkő vára. Metszet a Vasárnapi Újság 1859. évfolyamából

6. kép. Dobra várának romjai. A Vasárnapi Újság 1856. évfolyamának metszete

„Az Bécsi Fundáló”-nak nevezik. Az elnevezés alapján olyan vállalkozó építómester volt, aki a vállalt munkák terveit maga készítette.²¹

Az Orsolini tervezte és pallérja, Jacopo Cavalle²² által vezetett átépítés gyors ütemben készülhetett, mert 1637. augusztus 27-én már bécsi ácsmesterrel, Simon Fraunhofferrel szerződött Batthyány.²³ A németújvári és rohongi építkezések 1635 és 1639 közé eső kiadásainak összesítő jegyzéke szerint 1638. november 11-én még Orsolini építómesternek, 1639. április 10-én azonban már az új mesternek fizettek.²⁴ A többször idézett, Memoriale, vagyis feljegyzés címmel fennmaradt irat szerződésai közt 1639. május 26-án szerepel az új mester neve: a megint csak bécsi Simone Retacco.²⁵ Ettől kezdve 1646-ban bekövetkezett haláláig volt Batthyány I. Ádám minden építkezésének kivitelezője, a munkákat pedig az ő pallérjai, Carlo Retacco és Giovanni Battista Dordo vezették.²⁶

A bécsi olasz építómesterek mellett működő egyéb iparosok közül az ácsok és a cserepezők voltak ugyancsak bécsiek, a záratok készítő lakatgyártókat Grácból és Pozsonyból szerződtették, az üveges Sopronból, a kéményseprő Pozsonyból jött.²⁷

A Simone Retaccóval folytatott levelezés, elszámolásai és nyugtái, az összesítő számadások Orsolinival szemben őt soha nem említik fundáló, vagyis tervező mesterként, az általa végzett építési munkák terveit nem ő készítette. Az 1639-ben Orsolinitól átvett németújvári váron és rohongi kastélyon elődje terveit, illetve modelljeit valószínűleg meg, 1640-től azonban új tervező tűnik fel az építési iratokban: Filiberto Lucchese. Batthyány I. Ádámmal fennmaradt levelezéséből kitűnik, hogy Simone Retacco közvetített közöttük, bár térképészként valószínűleg korábban is dolgozott Batthyánynak.²⁸

²¹ A dobriai szerződés nyomán kelt megegyezés: OL. Bcs. lt. P. 1322. 122. cs. f. 15–16.

²² Cavalle nevét az ismételt idézett „Memoriale” említi, vele 1636 szeptemberében, majd egy év múlva ismét szerződtek.

²³ „Uyvári Alcz Mestereknek az Conventiojuk”: OL. Bcs. lt. P. 1322. 123. cs. f. 14.; „Anno 1637. die 27. Augusti, Bécsi Simon Frankoffer Conventioja, az Uy házoknak feödelérul valo”.

²⁴ „Rohoncz es Uiuari éppületekre mindenféle kölczegrül, auagi Erogatorol ualo Conputussa”: OL. Bcs. lt. P. 1322. 122. cs. No. 39. – Orsolini feltételezhetően 1638 végén hunyt el.

²⁵ OL. Bcs. lt. P. 1322. 122. cs. f. 15.: „Anno 1639. die 26. May. Bécsi Paumászter Simon Rodekkal valo Végzés. az Uyvári Várnak renovállásáruul”. A hol Rodek-nak, hol Redágg-nak, Retäck-nek, Rädack-nak irt, önmagát egy németújvári számla alján „Simon Retako”-ként író vállalkozó az a Simone Retacco, aki 1624-től ismert bécsi kőművesmester (*Hajdecki*, 257–261., *Thieme-Becker* XXVI. 187., ÖK. XIV. 169., *Martin Riesenhuber*: Die kirchliche Baukunst in Österreich. Linz, 1924., 260.).

²⁶ Az idézett „Memoriale”-ban 1639 és 1642 között három alkalommal kötött szerződésben szerepel Simone Retacco, hat szerződéssel Carlo Retacco és kétszer Giovanni Battista Dordo a németújvári várban, az ottani kolostorban, a szalonaki várban és a rohongi kastélyban folytatott építkezéseken.

²⁷ 1640–1642 között a németújvári váron és a kolostoron, meg a rohongi kastélyon Wolf Grundner ácsmester, 1642–1643-ban Hans Ried, Hans Hueber és Mathias Hoslinger, Szalonakon ugyancsak Hueber és Albrecht Kizly ácsok dolgoztak: OL. Bcs. lt. P. 1322. 123. cs. f. 14–15v.; a cserepező Paul Miller ugyancsak Bécsből: uott f. 14v.; a gráci lakatgyártó a Partelme Kipferle torzított néven szerepel, Cristoph Aspekkel pedig pozsonyi volt: uott. A soproni üvegest név nélkül említik uott, a pozsonyi kéménytisztítóhoz hasonlóan uott P. 1322. 122. cs. f. 31.

²⁸ Filiberto Lucchese és Batthyány I. Ádám kapcsolatát, az ennek alapján végzett építkezéseket Garas Klára dolgozta fel (*Garas*, 1975.), a Batthyány levéltár építési iratai nyomán azonban újabb adatokkal lehet kiegészíteni az ott olvashatókat. A korábbi szakirodalom Iványi Béla regesztái nyomán – amelyekben az azóta elpusztult Batthyány számadásokat kivonatolta – Filibera stukkátorként (*Aggházy*, 1959., 50., 194.), Filibera építészként (*Klaniczay*, 1961., 410.) ismerte, személyét először Garas Klára azonosította Lucchesevel. 1658-ban így írt róla Batthyány I. Ádám: „Az Filberta Lucheso alá iövéen egykor Béchbeöl hozzánk, amint megh mérte az alat mýchoda heleben Rohonczig, Szalonakig, Rakichanig, onnénd osztan Ujvárih az minemu heleben járt, es egik az masikhoz hány eölnyre avagy mélyfeöldnyire vagon.” (*Iványi*, 1943. 3., 166–167.). Az akkor

Első munkájaként 1640 nyarán a rohonci kastély kápolnájának belső kialakítására készített két tervváltozatot, amelyeket augusztus 27-én kelt levelével Simone mester vitt Németújvárra. A két terv közül Batthyány az olcsóbb, egyszerűbbet választotta, és annak megvalósítására szerződött szeptember 8-án. Ezután küldte meg neki Lucchese azt a saját kezű és olasz nyelvű levelet, amelyben felsorolta a munka végzéséhez szükséges anyagot, segédmunkát, szállás- és étkezési feltételeit, valamint a munkabér kifizetésének módját. Szeptember közepén már az oltár tervéről írt, és kocsit kért emberei szállítására; október közepén az oltár képét készítő festő munkáját jelezte, 1641 májusában pedig el is számoltak vele az egész kápolnáról.²⁹

1640 őszén újabb megbízást kapott: a németújvári vár és az alatta levő, középkori eredetű kolostor átépítésére kellett terveket készítenie. Ezeket a következő nyár folyamán meg is küldte. A vár átépítését ezt követően Simone Retacco pallérjai az új tervek alapján végeztették tovább, és 1641 nyár végén a kolostor átépítése is megindult. A folyamatos építkezés menete a várban 1651-ig követhető, a kolostor és temploma 1649-re elkészült.³⁰

Németújvár vára a majd két évtizedes átépítés nyomán most már nemcsak belsejében, hanem külső képeben is jelentősen megváltozott. Falait átépítették, azok sarokpontjaira többemeletes, ágyútermes bástyákat emeltek, új kaputornyok készültek, a feljáró szerpentint tornyokkal, bástyákkal erősítették meg, ahogy azt Johann Ledentu 1640 körüli rajzai, illetve Batthyány I. Ádámnak a Történelmi Képcsarnokban őrzött két egészalakos képének háttere mutatja.³¹

A vár belsejében a ma is meglévő sárvári nagyteremhez hasonló „hímes palota” épült Orsolini tervei alapján, stukkós mennyezetén Christian Kner képeivel. Stukkós mennyezet több teremben és szobában is készülhetett még. Lucchese 1641. április 27-én kelt levelében írta, hogy mivel további stukkómunkákról is szó esett, a Rohoncon dolgozókon kívül újabb két stukkátort és egy jó festőt küld Németújvárra. Az Orsolini 1636-os szerződésében felsorolt épületrészek: a belső várban levő lépcsőház és a kápolna fölé nyúló emelet ma is léteznek, a kápolna korai barokk boltozatán olvasható évszám szerint 1642-ben épültek.³²

készített térképért egy-egy 1642-ben és 1643-ban készített adóssággjegyzéke szerint még mindig tartozott neki Batthyány: „Az Filli Bertanak, az mapa csinalastol R. –300.”: OL. Bcs. lt. P. 1315. I. cs. 1643. f. 35–36.

²⁹A két tervváltozatról szóló és Németújvárra küldött levél: OL. Bcs. lt. Miss. 29 916a. Batthyány saját kezű feljegyzése a két tervről: uott P. 1322. 122. cs. f. 16–17.: „Filli Bertanal valo alkuvas és kivansaga, az kapolnatull Rohonczon, 1640” a következő megjegyzéssel: „1. Az Abriss mellyik szép ketező kezöl azt külömben nem czinalhatja . . . fl. 550. – 2. Az masik Abrissit penigh czinalja . . . fl. 400.” – A szerződés dátumát az idézett „Memoriale” őrizte meg. Lucchese levelei: OL. Bcs. lt. Miss. 29 916a-c, 29 917–29 927., a legtöbbjét kivonatossan közli *Garas, 1975.* – Batthyány elszámolásai szerint 1641 januárjában „Fillibera stukatorinak az Rohonczzi kaponatol attam f. 550. Az szolgainak ittal penszt es gipszert attam f. 22. d. 50.”, május 12-én pedig: „Filiberta Lukacsnak attam ayandekon f. 110., Filibertanak az Rohonczzi kapolna oltartol . . . f. 218.”, s végül augusztus 13-án két szekéren két hordó bort vittek neki Bécsbe. Mindhárom *Iványi, MKCs.* alapján.

³⁰A vár és a kolostor építéséhez küldött tervekről Lucchese 1640. november 30-án írott levelében olvashatunk. – A két építkezés részletes ismertetését hely hiányában itt nem lehet közölni. Mindkettőre vonatkozóan számos részletmegállapodást őriznek a Batthyány-levéltár építési és gazdasági iratai, a tisztartók jelentései pedig szinte hétről hétre beszámolnak a végzett munkáról. – A kolostor alapítólevelét a Magyar Sion VI. 1868. kötetének 923. oldalán Illés Ferenc pinkafői káplán közölte.

³¹Ledentu erre vonatkozó levelei: OL. Bcs. lt. Miss. 28 591–28 601.; a németújvári rajzok közlése *Gerő László: Magyarországi várépítézet.* Bp. 1955. 348. és *Arnold Magyar* i. m. 3., 53. – A két egészalakos festmény a Történelmi Képcsarnokban van 568. és 569. leltári számon, leközölve *Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században.* Bp. 1973. 125. kép és *Cennerné Wilhelm Gízella: Erdélyi fejedelmi arcképcsarnok. Magyarországi reneszánsz és barokk.* Szerk.: Galavics Géza. Bp. 1975., XIII. tábla 4. képe. – A vár barokk belsejéről *Garas, 1953.*, 32., 50., 126.

³²A képekről *Garas, 1953.*, 136.; *Művészeti Lexikon* II. Bp. 1966., 654–655.; a Batthyány-levéltárban levő levelei: OL. Bcs. lt. Miss. 26 880–26 887. – Lucchese levele uott 29 918.

A külsejében még sok középkori jelleget őrző, védelmi építményeiben pedig reneszánsz megjelenésű németújvári vár 1636 és 1651 között történt átépítése során csak belsejében vált barokká, interieurjeit az Ausztriában, Bécsben élő, legújabb barokk divat szerint alakították ki.

A vár alatti németújvári kolostort egy 16. század elején épített késő gótikus épületből módosították Lucchese tervei szerint, puritán egyszerűséggel. Barokk stílusát nyugati homlokzatának oromzata és belső kiképzése bizonyítja.³³

A II. világháborúban teljesen elpusztult rohonci kastély Batthyány I. Ádám által formált képét ma már aligha lehet rekonstruálni. Ledentu rajza, az annak nyomán készült későbbi metszetek és a rendkívül kevés fennmaradt fénykép szerint nagyméretű, négy sarokbástyás és zárt udvaros késő reneszánsz kastély volt, árkádos udvarral, belsejében barokk stukkókkal és festményekkel díszes termekkel, szobákkal, keleti oldalán a Lucchese által tervezett és kora barokk belső architektúrájú kápolnával. Az építkezés ennek a kápolnának az 1642-ben történt befejezésével ért véget.³⁴

A németújvári és rohonci építkezések még be sem fejeződtek, amikor Batthyány 1642. március 25-én a szalonaki vár átépítésére szerződött a két Retaccóval. Augusztus végén azt írta neki Carlo Retacco, hogy Szalonak építését kívánsága szerint bármikor elkezdheti, a tisztartók jelentései nyomán mégis úgy látszik, az ottani építkezés csak 1644-ben kezdődött, és tíz évig tartott. Ez idő alatt, megint csak Lucchese tervei alapján bővítették, majd teljesen átépítették a középkori belső várat, tornyokkal, bástyákkal erősítették a külsőt. Az építkezésről, annak menetéről jóval kevesebb adat maradt, mint a németújváriakról, ezért annak részletei kevésbé ismertek.³⁵

Ugyancsak 1642-ben készített terveket Lucchese a körmendi kastély átépítéséhez, ahogy erről május 3-án Batthyányhoz írt levele tanúskodik. A terv akkor nem valósult meg, pedig 1644-ben modell is készült hozzá. A körmendi kastélyra jóval később, egy 1652 februárjában történt tűzvész követően került sor, az építkezés menetében azonban Lucchese már nem vett részt.³⁶

Filiberto Lucchese időben utolsó, Batthyány I. Ádám megrendelésére készült műve a borostyánkői vár nagyeremének stukkódíszítése. A várat Batthyány 1644-ben vásárolta meg. Az előző tulajdonos, a Königsberg család alig egy emberöltővel korábban, 1625 és 1627 között egy tűzvész után alapjaiból építtette át. Batthyány a birtokbavételt követően szinte azonnal megkezdte átépítését.³⁷ A vár északi szárnyának földszintjén elhelyezkedő terem stukkókkal való díszítésére vonatkozó első levelét 1645 tavaszán írta Lucchese Bécsből. A megbízást akkor Bécsben végzett császári építkezései miatt nem vállalta, sőt még 1647-ben is csak stukkátorokról és azok szerződéséről levelezett. Ez év december 19-én a helyszínen vett fel 50 forint előleget a munkára, amelyen 1648 nyarán dolgoztak a stukkátorok, június végén pedig kifizetésüket kérték. Batthyány I. Ádám

³³ A kolostort az ágostonosok számára 1510 körül alapította Újlaki Lőrinc, Németújvár akkori birtokosa és 1545 körül szűnt meg (*Arnold Magyar* i. m. 64., 131–132.). Ettől kezdve uradalmi magtár és raktár volt, templomát a protestánsok használták. Batthyány I. Ádám vette vissza tőlük. Újjáépítéséről annak megindítása előtt a ferencesek bécsi gvardiánjával levelezett 1638–1639-ben (OL. Bcs. lt. Miss. 7806), miután az 1635-től a domonkosokkal folytatott tárgyalásai nem vezettek eredményre (*Iványi Béla*: Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban. Körmendi füzetek. I. Körmend, 1942.).

³⁴ Az elpusztult kastély leírása és építéstörténeti összefoglalója: ÖK. XL. 377., 398–404. – Barokk stukkós-freskós termeire *Garas, 1953*, 50.

³⁵ A szerződés a többször idézett „Memoriale”-ban „Szalonaki Munka. Anno 1642. die 25. Martij. Carli Rodek Paumájster Conventioia” néven szerepel. Carlo Retacco levele: OL. Bcs. lt. Miss. 33 754. – A vár építéstörténete összes alaprajzával és fényképeivel: ÖK. XL. 476–499.

³⁶ Az 1642. május 3-án írott levél: OL. Bcs. lt. Miss. 29 920., a modellről szóló: uott 29 922.

³⁷ Borostyánkői várának építéstörténete az osztrák műemléki topográfia idézett XL. kötetének 100–103. lapján található. 1645-ben Franciscs István tisztartó kőművest és kőfaragót kért: OL. Bcs. lt. Miss. 15 345., 1648-ban termeket burkoltak: uott 18 885.

számadásaiban 1650. január elsejei dátummal szerepel a Lucchesenek borostyánkői munkájáért kifizetett 200 forint. Feltételezhető tehát, hogy a nagytermet az ezt megelőző évben fejezték be.³⁸

Borostyánkő átalakításával egyidőben folyt az építkezés a Vas megye déli részén, a Mura közelében levő Rakicsán kastélyában. Ez 1645-ben leégett. Újjáépítéséhez 1648 közepén kezdtek, és 1655-ben fejezték be. A nagyméretű és a 16. század vége felé épített kastélyt nemcsak új tetővel látták el a leégett helyett, hanem át is alakították. Az építkezést név szerint nem említett radkersburgi mesterek végezték.³⁹

Az 1650-es évekbe nyúló németújvári, szalonaki és rakicsáni építkezések mellett, amint arról már szó volt, 1653 és 1657 között formálták át a körmendi kastélyt. Addig is négysaroktornyos, de csak három lakoszárnyból álló építmény ekkor épült be zártudvarosra. Tornyait egy emelettel megemelték, udvarára árkados folyosót építettek, belsejében új termeket, szobákat alakítottak ki. A körmendi kastély átalakításának 1653. február 10-én kötött építési megállapodása fennmaradt. Ez az irat az építőmestert név nélkül említi, a tisztartók jelentéseiből azonban azzal a Karli, Karly, Carli néven említett kőművesmesterrel azonosítható, aki Batthyány németújvári, rohongi és szalonaki építkezésein 1650-től szerepel, és aki ettől az időtől kezdve minden építkezését vezette. Neve után ítélve ő is idegen, a kor többi mesteréhez hasonlóan ő is olasz volt. A körmendi szerződés szerint építőmester, aki esetleg Lucchese tíz évvel korábbi terveit valósította meg, bár az is elképzelhető, hogy azok alapján új tervet készített.⁴⁰

Ugyanez a Karli mester dolgozott 1652-ig Csákányban az ottani kastélyon, amelyhez 1648-ban tervrajzot is készített. Amennyiben Karli mester Csákányt saját tervei alapján építette, elképzelhető, hogy Körmenden nemcsak kivitelező, hanem tervező is volt.⁴¹

A 17. század közepének utolsó ismert Batthyány építkezése a Borostyánkővel együtt vásárolt Pinkafő kastélyában történt 1658–1659-ben. Az épület Batthyány második feleségének volt kedvenc tartózkodási helye. A pinkafői az egyetlen olyan építkezés, amelynek sem részletei, sem mesterei nem ismertek.⁴²

Ugyancsak az 1650-es években készültek a már említett végvár-építkezések és az azok részét képező három kaszárnya építése. A közéjük tartozó körmendi „németek házá”-ra vonatkozó adatok segítségével határozható meg – egyelőre csak feltételelesen – Karli mester személye. Ez az épület 1653–1654-ben készült. Befejezése után, 1654. december 2-án az érte járó 600 forintot Carlo della Torre „Maurer Meister” vette fel. Aligha képzelhető el, hogy egy helyen és egy időben, egymással párhuzamosan folyó olyan építkezésen, mint amilyen a körmendi kastély és a kaszárnya, ahol egyébként azonos mesteremberek dolgoztak, két különböző és Carli, Carlo névre hallgató építőmester működött volna egyszerre. Ezért azonosítható feltételelesen a 1640-es évek vége óta ismert Karli mester az ugyanezen idő óta sok helyen említett Carlo della Torre személyével. Ez a Carlo della Torre 1650-ben Szalonakon dolgozott, 1657-ben a Rohoncra tervezett új templom terveit készítette, majd jóval Batthyány I. Ádám halála után, 1668 és 1672 között a szombathelyi domonkosok kolostorát és templomát építette Erdődy Györgyné, Batthyány Erzsébet – I. Ádám

³⁸ Lucchese Borostyánkőre vonatkozó levelei: OL. Bcs. It. Miss. 29 924, 29 926-29 927.; 1647-es elismervénye uott P. 1334. 17. cs. f. 502.; a kifizetésről szóló adat: *Iványi, MKCs*

³⁹ A rakicsányi kastély leégéséről: OL. Bcs. It. Miss. 40 674., 41 953–41 954, 47 550. Temlin Balázs 1648. június 25-i levelében jelentette, hogy „az itt valo Castell epiteset es chinaltatasat az Achal es kumiesel meg szegodtük.”: uott 48 869. Az építkezésről beszámoló levelek 1648 és 1655 közöttől uott 28 961, 28 958, 42 027, 42 039, 48 871–48 872, 48 877, 48 883.

⁴⁰ Körmendre a 16. jegyzetben idézettek. Karli mester első említése 1644-ből: OL. Bcs. It. Miss. 22 549. A Batthyány-levéltár irataiban Karli, Karly, Carli néven szereplő mester valószínűleg nem egy személy. Az 1644 és 1648 közt említett és legtöbbször „Karly kumies Paller”, „Palir Carli” Carlo Retacoval azonosítható, az 1650-től ismert és Körmenden is dolgozó építőmester nem azonos vele.

⁴¹ Csákányra a 16. jegyzet; Karli mester tervrajzára: OL. Bcs. It. Miss. 22 671, amelyben Jobbágy Jeremiás jelenti, hogy „Az Czakány épület felöl beszelgetven az Carlival és Alczal, azert egy Abriszt fognak csinálni”.

⁴² A pinkafői kastélyra és 17. század közepi átépítésére: ÖK. XL., 371–372.

húga — megbízásából, s végül valószínűleg ő volt a Széchenyi György győri püspök és kalocsai érsek által emlegetett szentgotthárdi templom építészé is.⁴³

Batthyány I. Ádám három évtizedes építkezéseinek vezető építészei között Giovanni Battista Orsolini, Simone Retacco és Filiberto Lucchese után Carlo della Torre volt a negyedik olasz mester. Az általa vezetett munkák elszámolásai, az azokról szóló levelezés alapján elődeivel szemben nem egy-egy építkezést vállaló építőmester volt, hanem állandó szerződésben állt Batthyánnyal a szükséges tervek elkészítésére és az építkezések megvalósításának irányítására a vele együtt dolgozó többi mesteremberrel. Állandó társa egy évtizeden keresztül Hans Draier ácsmester, akivel tulajdonképpen mindketten már uradalmi mesterek voltak. A földesúr megbízásából általuk tervezett és vezetett építkezések megvalósítása érdekében már-már szinte teljes uradalmi építőszervezet állott rendelkezésükre, téglavetőkkel és égetőkkel, deszkametszőkkel, vashámmal és üveghutával, asztalos és lakatos műhelyekkel, uradalmi festővel, kályhással és az építkezéshez szükséges egyéb mesteremberekkel, közvetlenül Batthyány I. Ádám irányítása alatt.⁴⁴

A sok építési munkában az 1650-es évekre csak a kőfaragók és a szobrászok maradtak külső, változatlanul egy-egy esetre szerződtetett mesterek. A művészettörténeti irodalom már korábban is ismerte őket név szerint. Szinte valamennyien a szomszédos stájer Hartbergbe valók voltak, mint Abbondio Bolla, Giovanni della Torre, Antonio Butz, Anton Goys, Hans Zeler, Hans Moser, Ruprecht Rosenberger és a csak keresztnevével említett Tobias. Ők készítették a németújvári vár és kolostor, a rohonci kastély, Szalonak és Borostyánkő vára, Körmend, Csákány, Pinkafő, Rakicsán kastélyainak kapuzatait, ajtó- és ablakkereteit, lépcsőit, korlátjait, nem egy esetben díszkútjait, mint az egykori rohonci kastély udvarán állott delfines kutat, Anton Butz művét.⁴⁵

Hozzájuk hasonlóan, egyedi megbízás alapján dolgoztak az új és átalakított épületeket berendező iparosok és művészek, mint pl. a németújvári ferences templom oltárait készítő mesterek,

⁴³ Az 1654. december 2-án kelt elismervény: OL. Bcs. lt. P. 1334. 17/a. cs. f. 729.; 1650: *Garas, 1975.*, 222.; 1657: *Kászonyi Andrásné: Bartolomeo Torre, a győri jezsuita kollégium építőmestere.* Arrabona, 1963., 231. — Szombathelyre *Kádár Zoltán–Horváth Tibor Antal–Géfin Gyula: Szombathely.* Bp. 1961., 149.; Szentgotthárdra *Zlinszkyne Sternegg Mária: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878).* Szentgotthárd monográfiája. Szombathely, 1981., 392.

⁴⁴ Hans Draier ácsmester 1649-től 1657-ig: OL. Bcs. lt. P. 1322., 26. cs. f. 199., uott Miss. 6973, 3188, 24 052, 33 932. és *Iványi, 1943.* 2., 33–36. — Az uradalmi műhelyekre *Zimányi, 1968.* 98–99, 264–281.; Körmenden, Szalonakon, Németújváron, Dobrán, Rakicsánban és Pinkafőn a téglaegetőkre: OL. Bcs. lt. P. 1322., 111. cs. no. 5/a. no. 55. és no. 88., valamint uott 26. cs. f. 497. és uott Miss. 7165, 7374.; a Németújváron, Szalonakon és Szentgróton levő mészegetőre uott és Miss. 7374.; a Pinkafőn és Csákányban levő fűrészmalom, illetve deszkametsző: uott P. 1322. 111. cs. no. 55. és Miss. 562, 46 224.; a szalonaki várban levő asztalos- és lakatosműhelyre uott P. 1322. 63. cs. 12/n, P. 1315. 1. cs. 1643. f. 21. és Miss. 13 156, 16 911, 16 918–16 919.; vashámmal Szalonakon, Pinkafőn és Radafalván: *Zimányi, 1968.* i. h.; OL. Bcs. lt. Miss. 9677, 9679, 22 591, 53 436, és uott P. 1322. 12. cs. no. 55, 56.; üveghuta Pinkafőn: uott P. 1322. 12. cs. no. 57–59., 122. cs. f. 14v. és Miss. 21 258, 21 584, 28 961, 29 581, 40 022, 42 071, 46 192. és hely megjelölése nélkül *Borsos Béla: A magyarországi üvegművesség.* Bp. 1974., 46. — A tisztartókkal való levelezésből egyértelmű, hogy három évtizeden át valamennyi építkezés Batthyány személyes irányítása alatt történt, az 1650-es évekre az egyes uradalmakban kiépített, de a szükség szerint valamennyi számára dolgozó építőszervezet felett egyedül ő rendelkezett.

⁴⁵ A felsorolt kőfaragókra *Aggházy, 1959.* 174, 176, 201, 235, 245, 263, 287, 300., valamint *uő: Steierische Beziehungen . . .* 317, 326, 328. — A Körmend építésével kapcsolatban említett Domenico Genolo gráci kőfaragó nem ott és nem is Batthyány I. Ádám építkezéseiben, hanem még anyjának és 1633-ban valószínűleg Dobrán dolgozott. *L. Balogh, 1970.*, 221. és *Aggházy i. m.* 317.

a gráci Wolfgang Resch festő, Matheus Kern és a hartbergi Hans Fellner fafaragó, a Rohoncon dolgozó Matheus Hainke asztalos.⁴⁶

Az 1629 és 1659 közötti három évtized építkezéseinek áttekintése sokirányú építészettörténeti, művészettörténeti, sőt építészettel kapcsolatos gazdaságtörténeti tanulság levonására alkalmas. A németújvári és a zalonaki vár majdnem teljes és a borostyánkői részleges átépítése, a rohonci, a körmendi, a csákányi, a rakicsáni, a pinkafői kastélyok átalakítása, Szenteleken új kastély építése, Németújváron egy kolostor átformálása, Körmenden és valószínűleg másutt is templomok, az uradalmakban majorok, mezőgazdasági és ipari jellegű épületek építése nem mindennapi méretű építési program ebben az időben.⁴⁷

Batthyány I. Ádám építkezéseinek felvázolása művészettörténeti és azon belül építészettörténeti szempontból általánosságban majd mindazt megerősíti, amit a magyarországi kutatás a korról eddig feltételezett, hogy ti. a barokk művészetet 1630 körül a jezsuita misszió hatására rekatolizáló főnemesség indította meg osztrák hatásra, és ezt kezdetben Bécsből jött olasz művészek és mesterek művelték. A korai barokk művészet eleinte inkább az épületek belső átalakításában, stukkós és festett mennyezetek készítésében, a várak, kastélyok és átalakított templomok belsejében új típusú oltárok állításában jelentkezett, s vele egyidőben azonban a század második felében még mindig élt a késői reneszánsz manierista irányzata is. A Batthyány I. Ádám által végzetett építkezésekre szinte kivétel nélkül érvényes mindez: egyetlen új várat, kastélyt, kolostort, templomot nem építtetett, az újnak nevezhető szenteleki kastély is korábbi udvarházból keletkezett. Az átépítések hatására sehol sem jöttek létre kimondottan barokk épületek. Németújvár és Szalonak megmaradt középkori és reneszánsz keveredésű, legfeljebb barokk részleteket is tartalmazó várnak, Rohonc, Rakicsán, Körmend és Csákány kastélyai alaprajzi és tömegformálásukban változatlanul késő reneszánsz építmények maradtak. A korai barokk művészet nyoma belsejükben volt található, mert főúri építtetőjük társadalmi és vagyoni helyzetének, reprezentatív igényének elsősorban erre volt szüksége.

A főúri reprezentáció barokk igényét korának divatja szerint Batthyány I. Ádám is Bécsből hozatott művészekkel és mesterekkel elégítette ki, nemcsak azért, mert itthoniak nem álltak rendelkezésre, hanem elsősorban azért, mert az újat azok képviselték a legmagasabb művészi szinten. Egyetlen kolostor- és templomépítéséhez – jellemző módon – nem is őket, hanem gráci kismestereket foglalkoztatott, akik itt nem az újat, a barokk stílust, hanem még a késő reneszánsz tradícióit képviselték.⁴⁸

A nyugat-dunántúli Batthyány-nagybirtok 17. század közepén folyt építkezései tehát általánosságban beilleszthetők az országos művészeti képbe, sok szempontból azonban eltérnek attól, illetve módosítják azt. Az 1630 és 1660 közé eső három évtizedet, amelyben Batthyány I. Ádám is építkezett, a magyarországi művészettörténet a barokk kezdeti időszakaként az ellenreformáció programjának építészeti megvalósításával jellemzi, ebben a korban a hangsúly a jezsuita és szerzetesi építkezések, új kolostorok, templomok, kápolnák létesítésére esik, a vezető szerep tehát az egyházi építészeté, s mellette a rezidenciák, a kastélyok meginduló barokkizálása és azokban megjelenő barokk interieurök ellenére is csak másodlagos. A Batthyány-építkezések áttekintéséből ettől eltérő

⁴⁶ A név szerint említett festőkre és fafaragókra, Rösch és Kern személyére: *Garas, 1953.*, 32, 37; *Aggházy, 1959.*, 205. és *uő: Steierische Beziehungen . . .* 326–327.

⁴⁷ Batthyány I. Ádám építkezései nem egyedülállóak a 17. század közepének Magyarorszáján. Két nagy, a nádori méltóságra felkerülő pártfogója, Eszterházy Miklós és Pálffy Pál vele egyidőben ugyanannyit, ha nem többet építtetett, s a Nádasdyak, Lippayak, Forgáchok sem maradtak el tőlük, a rendkívül sokat építtető Rákócziakról nem is szólva. Az építkezésekre vonatkozó adatok nyomán tehát az a látszat, hogy „a magyar romlásnak százada” művészeti és építészeti téren annak ellenére produktív, hogy a történeti kutatás eredményei szerint a kor gazdaságilag regresszív. A 17. század építészeti tevékenysége művészeti eredményeiben és mennyiségében semmivel nem marad el a megelőző koroktól.

⁴⁸ *Garas, 1970.*, 259–263., és *uő: Magyarországi barokk művészet. Operatív tanulmány a magyarországi művészettörténeti kézikönyv IV. kötete számára. Művészettörténeti Értesítő, 1976/4.*, 273–280.; *Galavics, 1973.*, 88–89.

kép alakul ki: a harminc esztendő folyamatos építőmunkája szinte kivétel nélkül a főúri reprezentációt szolgálta, három váron és hat kastélyon az új stílus legmagasabb szintjén, az ellenreformáció érdekében emelt egyetlen templomon pedig alig érvényesült a barokk.

A 17. század közepén meginduló magyarországi korai barokk egyházi építészetének legelső és egyben például szolgáló építménye az Eszterházy Miklós nádor által a jezsuita rend számára Nagyszombatban épített templom, a világié pedig a királyi óhajra és Pálffy Pál irányítása mellett megvalósult, a pozsonyi várban folyt átépítés volt. Batthyány I. Ádám építkezései közül az egyházi, a többször említett és egyetlen németújvári ferences templom Lucchese tervei ellenére sem igazán barokk, nem a Nagyszombatban megvalósított jezsuita templomtípust képviseli, hanem a ferencesek igényének megfelelően a gótikában gyökerező hagyományos megoldást; az ennél jóval korábban megindult vár- és kastélyépítkezések pedig a pozsonyival egyidőben készültek, ezért nem azt, hanem a közös, nyilván bécsi mintákat követték.

Batthyány I. Ádám építkezései, bár a magyarországi barokk első emlékeit emeltető Eszterházy Miklós, Pázmány Péter és Pálffy Pál hatására indultak, olyan területen folytak, amely ekkor már régen közvetlen kapcsolatot tartott Gráccal és Béccsel, a közép-európai barokk művészet két bölcsőjével, semmi különös nem lehet tehát abban, ha nem az elsőként emelt hazai barokk épületeket vették mintának, hanem azokkal szinte egyszerre épülve, közvetlenül a forrásból táplálkoztak.

Az 1630-as években történő kezdetek után, amikor bécsi mesterekkel indultak Batthyány I. Ádám nagy építkezései, az 1640-es évek második felére, főleg azonban 1650 után a nyugat-dunántúli Batthyány uradalmakon folyó építési munka egyre inkább a nagybirtok saját kezelésében, szervezésében történt. Az építési igények felmérését a tisztartók javaslatai alapján a földesúr saját éves fizetéssel szerződtetett uradalmi építő- és ácsmesterével végeztette el, velük készítette a tervrajzokat és azok jóváhagyása után rájuk bízta az épületek megvalósítását is. Az építkezések gazdagságos lebonyolítására mindenütt téglavetőket és égetőket emeltek, mészégetőket, deszkametszőket, fűrészmalmokat építettek, a meglévő vashámorokat, üvegcsűrőket bővítették annak érdekében, hogy a várak, kastélyok, templomok, majorok, malmok építéséhez és állandó karbantartásához szükséges építőanyag rendelkezésre álljon, sőt a legszükségesebb iparosokat: a kőműveseket és ácsokat, az asztalost és a lakatos uradalmi mesterként saját műhelyekben dolgoztatták. Batthyány I. Ádám ennek a nagybirtokon belüli építőszervezetnek a megszervezésével, amelyet feltételezhetően osztrák példák nyomán hozott létre, korának legmodernebb építésgazdálkodási formáját igyekezett megvalósítani, messze megelőzve korát, és mintegy előképévé vált a 18. század eleje óta a magyarországi nagybirtokon jelentkező saját szervezetnek, az uradalmi építési hivatalnak.⁴⁹

A rövidítések jegyzéke:

- Aggházy, 1959. *Aggházy Mária*: A barokk szobrászat Magyarországon. I. Bp. 1959.
- Balogh, 1970. *Balogh Jolán*: A reneszánsz kor művészete. A magyarországi művészet története. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp. 1970.
- Galavics, 1973. *Galavics Géza*: Későreneszánsz és korabarokk. Művészettörténet–tudománytörténet. Főszerk.: Aradi Nóra. Bp. 1973. 41–90.
- Garas, 1953. *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953.
- Garas, 1970. *Garas Klára*: A barokk kor művészete. A magyarországi művészet története. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp. 1970.
- Garas, 1975. *Garas Klára*: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk.: Galavics G. Bp. 1975., 211–229.
- Hajdecki *Alexander Hajdecki*: Die wiener Bau- und Maurermeister des Namens Caneval. Jahrbuch der KK Zentral. Kommission II. Wien, 1904.

⁴⁹ Batthyány I. Ádám építkezéseinek vázlatos felrajzolása azt a képet egészíti ki, amelyet a 17. század közepének nyugat-dunántúli nagybirtokáról ismerünk (*Zimányi, 1968.*), a kor többi vezető mecénásának feldolgozása pedig minden bizonnyal kiegészítené, sőt netán módosítaná is azt.

ItK Irodalomtörténeti Közlemények

- Iványi, 1942 *Iványi Béla*: A körmendi levéltár memorabiliái. Körmendi füzetek 2. Körmend, 1942.
- Iványi, 1943. 1. *Iványi Béla*: Pázmány Péter kiadatlan levelei. Körmendi füzetek 3. Körmend, 1943.
- Iványi, 1943. 2. *Iványi Béla*: Képek Körmend múltjából. Körmendi füzetek 4. Körmend, 1943.
- Iványi, 1943. 3. *Iványi Béla*: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943.
- Iványi, MKCs *Iványi Béla* évek szerint rendezett regesztái a körmendi Batthyány levéltár elpusztult gazdasági irataiból a MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának adattárában.
- Klaniczay, 1961. *Klaniczay Tibor*: A magyar barokk irodalom kialakulása. Reneszánsz és barokk. Bp. 1961.
- Klaniczay, 1964. 1. *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Bp. 1964.
- Klaniczay, 1964. 2. *Klaniczay Tibor*: A magyar irodalom története. A magyar irodalom története 1600–1772-ig. Bp. 1964.
- MTT Magyar Történelmi Társaság
- OL Országos Levéltár
- OL. Bcs. lt. Országos Levéltár. A Batthyány család levéltára.
- OMF Országos Műemléki Felügyelőség
- ÖK Österreichische Kunsttopographie
- Takáts, 1917. *Takáts Sándor*: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Bp. 1917.
- Thieme-Becker *Thieme-Becker*: Allgemeines Lexicon der bildender Künstler
- Zimányi, 1962. *Zimányi Vera*: A herceg Batthyány család levéltára. Levéltári Leltárak 16. Kézirat, 1962.
- Zimányi, 1968. *Zimányi Vera*: A Rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968.